

21. Левченко М.В. *Нариси з історії російсько-візантійських відносин*. – М., 1986.
22. Максимович М.А. *Обозрение старого Киева // Выбранные украинознавецкі твори...*
23. Сахаров А.Н. *Дипломатия Древней Руси*. – М., 1980.
24. Максимович М. *О происхождении варяго-русов (письмо М.П. Погодину) // Максимович М. Собрание сочинений: в 3 т. – К., 1876. – Т. 1.*

Gedin M.S. Processes of the governmentalization of the territory of Rus of the middle of the 9th c. in scientific heritage of Mykhaylo Maksymovych. In the article are analyzed the views of the famous Ukrainian historian M. Maksymovych on the Princes Askold and Dir role in the formation of statehood in the middle IX c. The importance of this issue was emphasized by M. Maksymovych, as it was about the state formation in the Ukraine, existence of that was long denied by Russian imperial tradition.

Key words: Askold, Deer, Russia, foreign policy, christening.

О. А. Худайбердиева

ІСТОРІЯ ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА НОГАЙЦІВ БУДЖАКСЬКОЇ ОРДИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті узагальнено науковий доробок дослідників з історії та духовної культури ногайців Буджацької Орди. Окреслені основні напрями вивчення цієї проблематики, визначено коло питань, що потребують подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: ногайці, кочівники, Буджацька Орда.

Територія Північного Причорномор'я багато століть, була орбітою активної діяльності кочових тюркських племен, в тому числі і ногайців Буджацької Орди, підданих Кримського ханства. Вони заселяли північнопричорноморські степи з кінця XV – до початку XIX ст. і залишили значний відбиток в матеріальній та духовній культурі кримських татар, в етногенезі яких (передусім, це стосується кримськотатарської спільноти степового Криму) вони відігравали вагомую роль. Незважаючи на те, що ногайці українського степу були останніми кочівниками цього регіону, їхня духовна культура ніколи не була предметом наукового вивчення. Проте, у багатьох роботах, прямо чи побіжно, дослідники торкалися означеної проблеми. Метою цієї статті є виявлення основних напрямів вивчення історії та культури ногайців Буджацької Орди, узагальнення наукового доробку дослідників з цієї проблематики та визначення кола питань, що потребують подальшого студіювання.

Початком вивчення ногайців Буджацької Орди умовно можна вважати 1807 р. – час їх остаточного виселення з краю. В цілому ж, історію вивчення Буджацької Орди можна розділити на три основні періоди: російсько-українська дореволюційна, радянська і сучасна українська і російська історіографії. При цьому слід відзначити, що зарубіжні автори лише спорадично зверталися до деяких аспектів цієї проблематики або поверхово висвітлювали її в узагальнюючих енциклопедичних виданнях, не сформувавши, таким чином, окремої історіографічної традиції [1, 71–91; 2, 203–236; 3, 38–42; 4, 44–46].

У російсько-українській дореволюційній історіографії першим з істориків, який приділив значну увагу вивченню ногайців Буджацької Орди був «Геродот новоросійської історії» – А. Скальковський. У своїх загальних роботах з історії та статистики він приділив певну увагу предмету, що цікавить нас. Так, автор, на основі архівних матеріалів, навів дані з історії ногайців, що знаходилися на території майбутнього Новоросійського краю [5]. У першій частині фундаментального «Досвіду статистичного опису Новоросійсь-

кого краю» він наводить відомості про розселення ногайців Буджацької Орди, їх родоплемінний склад, а також стисло історичну довідку [6, 208–209, 292–302]. Ці ж відомості повторюються в іншій його роботі – «Болгарські колонії в Росії» [7]. Означені роботи важливі для вивчення територіальних меж Буджацької Орди, реконструкції їх родоплемінної організації, а також антропонімії і топонімії. Окремі відомості з історії Буджацької Орди є також в його «Історії Нової Січі» [8, 379, 387, 451, 452, 482–487]. Ще дві роботи А. Скальковського спеціально присвячені ногайцям Приазов'я, які були вихідцями з Буджацької Орди [9, 105–130, 147–190; 10, 358–412].

Вагоме значення для вивчення культури північно-причорноморських і приазовських ногайців має фундаментальна робота О. Сергєєва – «Ногайці на Молочних водах» [11]. У його роботі з історії південно-українських ногайців кінця XVIII–XIX ст. наголошувалося їхнє тюрко-татарське походження, а до Північного Причорномор'я їх переселив кримський хан Менглі-Гирей. О. Сергєєв детально аналізує документи, що стосуються переселення ногайців Буджацької Орди на Молочні води, а також їх облаштування і соціально-економічний розвиток на нових територіях.

Відомий дослідник українського козацтва Д. Яворницький, характеризуючи ногайців України, не критично спираєся у висновках на повідомлення про них іноземних мандрівників минулого. Хоча, між іншим, він одним з перших серед істориків висловив міркування, з приводу релігійності та духовної культури «татар». На наш погляд, історик помилково вважав, що однією з причин (разом з бідністю й «огидою до важкої фізичної праці») набігів ногайців на своїх осілих сусідів, зокрема українців, була «фанатична ненависть до християн, на яких вони дивилися, як на собак, гідних усілякого презирства і нещадного винищення» [12, 322]. Численні відомості мандрівників і інші джерела, навпаки, свідчать про віротерпимість мусульманських сусідів України й особливо кочівників-ногайців. Походи на християнських сусідів, з метою пограбування і захоплення ясиру, мали суто економічні причини та могли лише прикриватися «мусульманською» фразеологією газавату і боротьби з невірними.

У кількох узагальнюючих дослідженнях з історії України XIX – початку XX ст. згадуються буджацькі ногайці, але відомості про них носять компілятивний, дуже загальний характер і не мають значної ваги для нашої проблеми. Духовна культура ногайців, як правило, не привертала уваги цих істориків, вони розглядали її тільки як зовнішній до України чинник, причому такий, що грав суто негативну роль в історії. Виняток становлять лише деякі дослідження, наприклад, ті, що знаходили зв'язок в процесах формування українського козацтва з традиціями тюркських кочівників степової України, в тому числі і ногайців [13–16].

Низка питань історії ногайців висвітлювалася російськими дореволюційними істориками. Наукове осмислення цієї проблематики почалося вже наприкінці XVIII – початку XIX ст. [17]. М. Карамзіним вперше була висловлена помилкова ідея про походження етноніма «ногайців» від імені золотоординського темника Ногая [18], яка протрималася до кінця XX в., а іноді транслюється і зараз. Деякі важливі аспекти історії ногайців, зокрема й їхній етногенез, були висвітлені в роботах В. Вельямінова-Зернова [19], Г. Перетяковича [20], Н. Арістова [21]. Проте, в полі їх зору знаходилися, перш за все, ногайці Великої Ногайської Орди в Нижньому Поволжі і лише побіжно згадувалися буджацькі ногайці.

Серед робіт, що стосуються причорноморських ногайців, особливо слід відзначити внесок відомого дослідника історії Кримського ханства В. Смирнова. Велику увагу в своїй фундаментальній монографії [22] автор приділив відносинам буджакських ногайців з Кримським ханством і Османською імперією. Він звертає увагу на особливу роль ногайців в подіях історії Кримського ханства і їх відносної самостійності, як від кримців, так і від турок. Не дивлячись на всю фрагментарність і певну безсистемність досліджень історії причорноморських ногайців, дореволюційні учені ввели в науковий обіг значний масив джерел, сформулювали і поставили перед наукою низку проблем ногайської історії, а також запропонували деякі шляхи їх вирішення.

У радянський період дослідження Буджакської Орди ногайців виходять на новий науковий рівень. Це відбувається, в основному, вже в другій половині ХХ ст. Серед попередніх робіт, слід зазначити окремі дослідження Ф. Петруня, присвячених історичній географії Північного Причорномор'я й окремим проблемам їхньої середньовічної історії [23, 155–175; 24, 170–185; 25], де згадується перебування цього народу на вказаній території, а також О. Варнеке [26, 161–164; 27, 137–146].

Значний внесок у пояснення питань історії формування ногайського етносу вніс М. Сафаргалієв. Він пов'язував походження ногайців з розпадом Золотої Орди в кінці XIV ст. і відокремленням з її складу Мангитського (Ногайського) юрта. Учений справедливо, на наш погляд, відводив головну роль в етногенезі ногайців тюркизованому монгольському племені мангитів і їх лідеру – відомому еміру Едигею, образливе прізвисько якого «Нохай» (з монгольського «собака») і стало назвою його улусних людей. Причорноморських ногайців М. Сафаргалієв вважав нащадками переселенців з Великої Ногайської Орди другої половини XVI ст. [28; 29, 32–56].

Відомим етапом в радянській тюркології була творчість академіка-лінгвіста М. Баскакова, який, спираючись, в основному, на лінгвістичні матеріали, розробив історико-генетичну класифікацію тюркських мов. Значення цієї класифікації для історії і етнології полягає в тому, що схема автора є своєрідним ескізом генетичних зв'язків тюркських народів, у тому числі й ногайців [30]. Ученому належить спеціальне дослідження ногайської мови, в якій він намагався, за північнокавказькими матеріалами, реконструювати родоплеменну структуру цього народу, а також публікує тамги (родові знаки) ногайських родів [31, 132–144]. В іншій роботі М. Баскаков аналізує топонімію Буджака ногайського походження і встановлює, що в її основі – родоплеменні назви цього етносу, підтверджуючи етнічну близькість буджакських ногайців до інших споріднених тюркських народів кипчацької групи – кавказьких ногайців, каракалпаків, казахів тощо [32]. Відзначимо, що останню проблематику пізніше розробляв і Р. Керейтов [33].

Класичним дослідженням історії ногайців є праця Б. Кочекаєва, що присвячена російсько-ногайським стосункам XV–XVIII ст. [34]. Це дослідження побачило світ 1988 р., але не втратило наукового значення дотепер. Не дивлячись на те, що предмет монографії далекий від того, що розглядається нами, автор піднімає ряд важливих для нас проблем з історії й етнології ногайців. Ним була висловлена думка, що ногайський етнос сформувався з «кочових узбеків» Абулхайр хана, а батьківщиною ногайців він називає територію межиріччя Уралу і Емби. Б. Кочекаєв одним з перших наводить розгорнуте аргументування, що спро-

стовує версію про зв'язок ногайців із золотоординським темником Ногаєм [34, 22]. Також цим автором було введено в науковий обіг документ з Архіву зовнішньої політики Росії, який пояснює найважливіший етап етнічної історії буджакських ногайців – прибуття в Пруто-Дністровське межиріччя в першій половині XVII ст. великих орд Орак-оглу і Ормамбет-оглу [34, 108].

Ряд важливих відомостей про історію і культуру ногайців наводиться також в роботах С. Гаджиевої [35] та інших авторів. Проте, в рамках російської (як і казахстанської) радянської історіографії, що достатньо глибоко розглянула основні проблеми історії ногайців Великої Орди, лише фрагментарно приділялася увага предмету, що цікавить нас – Буджакській Орді, тим більше, таким напрямкам дослідження, як духовна культура.

Певною мірою, спроби подолати ці недоліки мали місце серед одеських істориків другої половини ХХ ст. Слід сказати, що традиції сходознавства, зокрема ногаєзнавства, закладені в Одесі у 1920-х рр. і невдовзі перервані, почали відроджуватися в 1960-х рр. Хоча такі дослідники, як А. Добролюбський, А. Бачинський, Л. Суботін зверталися до ногайської проблематики спорадично. Новою в їх дослідженнях була спроба синтезувати дані письмових джерел (особливо докладний опис Буджака Евлією Челебі) й археологічно-вивчення кочівників XV–XVIII ст. У зв'язку з цим, звертають на себе увагу дві статті А. Бачинського й А. Добролюбського в співавторстві з історії Буджакської Орди XVI–XVIII ст. [36, 82–94; 37, 208–222]. Хоча їх роботи страждають стереотипами, характерними для марксистської історіографії (так вони вважають, що у ногайців «зберігалися залишки суспільної власності на продукти харчування», «пережитки групового браку», Буджакську Орду вони вважають «типичним військово-грабіжницьким кочовим об'єднанням» [38, 89] тощо), ці дослідження, безумовно, відкрили новий розділ у вивченні цієї етнічної спільності, мало не вперше в науці сконцентрувавши увагу конкретно на ногайцях Буджака, вказавши на методику вивчення і розкривши джерелознавчі перспективи теми. Крім цього, А. Бачинський розглянув деякі особливості турецького адміністративного управління Буджаку в XVIII – на початку XIX ст. [39, 17–23], питання економічного розвитку Буджака на пізньому етапі існування орди [40], а в невеликій роботі стисло прослідкував основні етапи історії одного з ногайських кочових об'єднань, що розселилося в Пруто-Дністровському межиріччі – Єдиданської Орди [41, 413–416].

У сучасній українській і російській історіографії достатньо уваги приділяється проблемі походження та історії Буджакської Орди, проте, багато сучасних українських авторів не тільки не вносять нічого нового в розробку проблеми, але й повертаються до гіпотез, що давно стали анахронізмом. Так, наприклад, Ю. Гоман у дисертації знов підтверджує версію про походження назви ногайців від імені темника Ногає і вважає, що ногайці існували в Північному Причорномор'ї з XIII ст. [42, 13]. Певний внесок до розробки нашої проблеми знаходимо в інших роботах останніх років, зокрема захищених як кандидатські дисертації – І. Смирнова [43], С. Паламарчук [44], В. Грибовського [45] та ін. Більш позитивної оцінки заслуговують дослідження одеського історика С. Гізера. В його роботах, узагальнених в кандидатській дисертації [46], дається авторська періодизація проникування ногайців у Буджак, а також аналізується соціально-економічний розвиток Буджакської Орди в XVI–XVIII ст. і причини її виникнення. Дисертація присвячена вивченню ряду аспектів історії ногайців на південному заході

України в кінці XV–XVII ст., на підставі аналізу письмових і археологічних джерел.

Значний внесок у вивчення ногайців Буджака вніс А. Шабашов, опублікувавши низку статей, присвячених цій проблематиці [47, 85–87; 48, 373–389; 49, 114–131]. На основі картографічних джерел і списків ногайських аулів, він проаналізував назви поселень, які походять від імен родових підрозділів, що мешкали в них, і реконструював родоплемінну структуру Буджацької Орди кінця XVIII – початку XIX ст. [48]. Автором були виявлені основні і найбільш численні родоплемінні угруповання орди, серед яких кипчаки, мангити, туркмени, конирати, киргизи, китаї, наймани, керейти, кияти, кенегеси, келеше [48]. Також було з'ясовано, що в Буджацькій Орді кількість нащадків монгольських племен, яка наближається до 1/3 від всієї чисельності орди, значно більше, ніж припускалося раніше [49]. Спорадично до ногайської проблематики зверталися й інші одеські історики – О. Бачинська [50, 9–15], В. Кушнір [51, 114–115; 52, 3–5], які висвітлювали окремі питання щодо ногайців Буджака.

Серед сучасних російських дослідників не можна не відзначити роботу В. Трепавлова, яка на сьогодні детально висвітлює найважливіші аспекти історії Ногайської Орди [53]. Це дослідження виконано на основі архівних матеріалів, а також інших східних і західноєвропейських джерел, російських літописів тощо. Автором розглядається її політичний розвиток, дана серія нарисів, що відображає різноманітні аспекти життя середньовічних ногайців – історичну географію, етнічний склад і чисельність населення Орди, її економіку, державність, відносини з Росією. Гідністю книги є значний розділ, що присвячений культурі ногайців, де згадуються і їх релігійні вірування, але, як і у інших російських авторів, мало уваги приділено ногайцям Буджака. В. Трепавлов розглядає і ступінь дотримання ногайцями релігійних догматів ісламу – намазу, рамазану, хаджу, наявність мечетей, їх поховальну обрядовість, існування духовенства [56, 566–574].

Таким чином, найзначніший прогрес у ногаєзнавчих студіях припадає на другу половину XX – початок XXI ст. З цього часу вперше можна казати про формування як окремої галузі ногаєзнавства – вивчення Буджацької Орди. Значні досягнення мають місце й у висвітленні загальних питань ногаєзнавства. Проте, деякі ключові проблеми цієї дисципліни дотепер залишаються остаточно нез'ясованими, зокрема походження ногайців, етапи та причини конкретних переселень на терени Північного Причорномор'я та ін.

1. Bennigsen A., Berindei M. *Astrakhan et la politique des steppes nord pontiques (1587–1588)* // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, 1980. – Vol. 3–4.
2. Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejey Ch. *La Grande Horde Nogai et le probleme des communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie Centrale en 1552–1566* // *Turcica*. – Vol. 8. – Fasc. 2. – Paris; Strasbourg, 1976.
3. Sokol E. *Nogai Horde* // *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. – Vol. 25. – N. Y., 1981.
4. Schmidt U. *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*. – Potsdam, 2008.
5. Скальковский А.А. *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823*. – Ч. 2. – О., 1838.
6. Скальковский А.А. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. – Ч. 1. – О., 1850.
7. Скальковский А.А. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае*. – О., 1848.
8. Скальковский А.О. *Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького*. – Дніпропетровськ, 1994.
9. Скальковский А.А. *О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии* // *ЖМНП*. – 1843. – Т. XL.
10. Скальковский А.А. *О ногайских колониях Таврической губернии* // *Памятная книга Таврической губернии*. – Вып. 1. – Симферополь, 1867.
11. Сергеев А.А. *Ногайцы на Молочных водах (1790–1832). Исторический очерк* // *ИТУАК*. – 1912. – № 48.
12. Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* – Т. 1. – К., 1990.
13. Аркас М.М. *Історія України-Русі*. – К., 1991.
14. Грушевський М. *Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн.* – Т. 4. – К., 1993; Т. 7. – К., 1995.
15. Дорошенко Д. *Нариси історії України*. – Т. 1. – К., 1991.
16. Багалей Д.И. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. – М., 1887.
17. Татищев В.Н. *История Российская: в 7 т.* – Т. 3–5. – М.; Л., 1964–1965.
18. Карамзин Н.М. *История государства Российского: в 3 кн.* – Кн. 2. – Т. 5–6. – М., 1989.
19. Вельяминов-Зернов В.В. *Исследование о Касимовских царях и царицах*. – Ч. 1–2. – СПб., 1863–1864.
20. Перетякович Г. *Поволжье в XV–XVI вв.* – М., 1877.
21. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности* // *Живая старина*. – Вып. 3–4. – СПб., 1896.
22. Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.* – СПб., 1887.
23. Петрунь Ф.О. *Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. З зауваженнями проф. С. Дложевського* // *Східний світ*. – 1928. – № 6.
24. Петрунь Ф. *Ханські ярлики на українській землі. До питання про татарську Україну* // *Східний світ*. – 1928. – № 2.
25. Петрунь Ф. *Степове Побужжя в господарськй та військовій укладі українського пограниччя* // *Журнал науково-дослідчих кафедр. м. Одеси*. – Т. 2. – № 2. – О., 1925.
26. Варнеке О. *Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст.* // *Східний світ*. – 1994. – № 1–2.
27. Варнеке О. *До соціально-економічної історії таврійських ногайців* // *Східний світ*. – 1929. – № 3.
28. Сафаргаліев М.Г. *Распад Золотой Орды* // *Ученые записки Мордовского гос. университета*. – Вып. 11. – Саранск, 1960.
29. Сафаргаліев М.Г. *Ногайская Орда во второй половине XVI века* // *Сб. науч. работ Мордовского пединститута*. – Саранск, 1949.
30. Баскаков Н.А. *Тюркские языки*. – М., 1960; *Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков*. – М., 1969.
31. Баскаков Н.А. *Ногайский язык и его диалекты*. – М.; Л., 1940.
32. Баскаков Н.А. *Родо-племенные названия кыпчаков в топонимии Южной Молдавии* // *Топонимика Востока. Новые исследования*. – М., 1964.
33. Керейтов Р.Х. *К вопросу о близости родоплеменного состава ногайцев и родственных им народов* // *ЭО*. – 1999. – № 6.
34. Кочекаев Б.А. *Ногайские отношения в XV–XVIII вв.* – Алма-Ата, 1988.
35. Гаджиева С.Ш. *Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX в.* – М., 1976; *Гаджиева С.Ш. Очерки истории семьи и брака у ногайцев XIX – начала XX в.* – М., 1979.
36. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. *Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк)* // *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. – Кишинев, 1988.
37. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. *Конец Буджакской Орды (По монетным находкам в погребальном инвентаре могильника у с. Бурсучень)* // *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*. – Кишинев, 1990.
38. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. *Буджакская орда в XVI–XVII вв.* – Б. м., б. г.
39. Бачинський А.Д. *Адміністративно-політичне управління Буджацьким степом та пониззям Дунаю. XVIII – початок XIX ст.* // *Архиви України*. – 1966. – № 5.
40. Бачинський А.Д. *Економічний стан українських придунайських земель у XVIII – на початку XIX ст.* // *Історія*

